

Noorte väärtused peegelduvad nende rändekäitumises¹

ANDU RÄMMER
Tartu Ülikooli Narva
kolledži noorte uuringute
kaasprofessor

TERJE TOOMISTU
Tartu Ülikooli
kultuuriteaduste instituudi
etnoloogia teadur

REIN MURAKAS
Tartu Ülikooli kultuuriteaduste
instituudi analüütik

Instrumentaalseid tööväärtusi olulisena pidavad vastajad eelistavad jääda välismaale, sest nad on rahulolematud Eesti oludega, seevastu eneseväljenduslikke tööväärtusi olulisemaks pidajad eelistavad tagasi pöörduda.

Pärast Eesti liitumist Euroopa Liiduga on meie inimeste võimalused rahvusvaheliseks liikumiseks seoses töötamise või

õppimisega märkimisväärselt kasvanud, mõjutades eriti just noorema põlvkonna rändekäitumist. Põhjused, miks minnakse, jäädakse või tagasi tullakse on erinevad ja mitmetahulised, varieerudes majanduslikest motiividest sügavalt isiklike põhjusteni. Ida-Lääne suunalisele rändele seoses nn ajude väljavoolu (*brain drain*), aga ka noorte väljavoolule (*youth drain* – Guth, Gill 2008) on oluline tähelepanu pöörata, kuivõrd haritud inimeste massilisel väljarändel on saatjariikidele negatiivsed majanduslikud tagajärjed (Baláz *et al.* 2004). Olgugi et migratsiooniuuringutes on pikalt domineerinud mõtteviis, mis seab esiplaanile rände majanduslikud motiivid, on mobiilsust puudutavad otsused mõjutatud ka konkreetse inimese väärtustest. Käesolev artikkel vaatleb pikemaajalise välismaal elamise ja/või õppimise kogemusega 20–35aastaste Eesti noorte väärtusorientatsioonide seoseid nende

¹ Eelretsenseeritud artikkel. Uurimistööd on toetanud SA Postimehe Fond Noor-Eesti teadusgrantidest POST23 ja POST214.

rändekäitumisega. Analüüsisist selgub, et tagasispöördunute või vastavate kavatsustega inimeste ja välismaale jäänute vahel esineb märkimisväärne lahknevus nende väärtusorientatsioonides.

VÄÄRTUSTEST

Kuigi empiirilistes uuringutes on väärtusi sageli erinevalt defineeritud, on väärtuste mitmete aspektide suhtes uurijad siiski üksmeelsed. Väärtushinnangud on emotsionaalsed; nad osundavad ihaldatud eesmärkidele või nendeni jõudmise viisidele; nad on situatsiooniülesed ja kujun-

Pärast üleminekut turumajandusele tähtsustati tööväärtustest kõige kõrgemalt hea töötasu teenimise võimalusi.

davad käitumist erisugustes olukordades ning nad on struktureeritud tähtsuse järgi. Omavahel seotud väärtusi nimetatakse väärtusorientatsioonideks (Schwartz 2007).

Väärtusteuurijad leiavad, et inimese väärtused kujunevad sotsialiseerumise käigus noores eas omandatud kogemuste põhjal ning jäävad edasise elu jooksul suhteliselt stabiilseteks. Edasised nihked ühiskonnas domineerivates väärtustes toimuvad juba aeglasemalt, keskkonna muutustega kohanedes (Rezsohazy 2001). Erinevatest rahvusvahelistest väärtusuuringutest kokkuvõtte teinud Basáñez (2016) toob välja kuus olulisemat väärtusi kujundavat tegurit, mille hulgas on pere ja religiooni kõrval haridus, aga üha rohkem ka meedia ning erinevad poliitika ja seadusandlus.

Väärtustamisest rääkides peetakse silmas mitmesuguste olukordade, sündmuste, tegevuste ja inimeste suuremat või väiksemat heakskiitu (Tsirogianni, Gaskell 2011). Gesthuizen jt (2019) selgitavad, et tööväärtused osundavad üldisele töömotivatsioonile ja sellele, millist tööd otsitakse. Mõned inimesed eelistavad majanduslikku kasu pakkuvat tööd, teised aga otsivad töö juures eneseteostust. Esimesel juhul on motivaatoriteks tööga seotud tasud, mis hõlmavad käegakatsutavaid asju nagu sissetulek, aga ka tööaeg, pensioniskeemid ja kindlustused. Selliste instrumentaalsete väärtuste põhieesmärgiks on vähendada töö üldist ebameeldivat iseloomu, pakkudes soodsaid tingimusi. Ehk kui mõnele ei meeldi tema töö sisu, võib ta seda siiski hinnata, kui see pakub korralikku tasu või muid mugavusi.

Käesolevas artiklis vaatluse all olevaid tööväärtusi liigitatakse erinevate motiveerivate tegurite põhjal tavaliselt töö tegemise eest oodatavate hüvede iseloomu alusel instrumentaalseteks, eneseväljenduslikeks ja sotsiaalseteks (Ester *et al.* 2006, Gesthuizen *et al.* 2019). Tavapäraseid ehk instrumentaalseid tööväärtusi nimetatakse ka vahendväärtusteks, sest nad kujutavad endast tööga seotud tasude ja hüvede (näiteks sissetulek, karjäärivõimalused, töökoha kindlus) väärtustamist. Ekspressiivsed tööväärtused osundavad isikliku arengu ja eneseteostuse tähtsusele töös, puudutades töö soovitud sisu, mitte selle üldisi asjaolusid. Nad näitavad, kui olulised on inimese jaoks oma oskuste arendamise võimalused ja huvi töö vastu. Selliste väärtustega inimene võib näiteks eelistada tööd, kus tal on suurem vabadus otsustada, mida ta teeb, kuigi sellega kaasneb madalam töökoha kindlus (instrumentaalne väärtus). Oluliseks peetakse pigem isiklikult määratletud tööeesmärke, mitte individuaalset jõukust või turvalisust. Ekspressiivseid tööväärtusi nimetatakse ka eneseväljenduslikeks, sest nad osundavad erinevatele töö tegemisega kaasnevatele hüvedele (töö huvitavus ja

loomingulisus, võimalused otsustada oma töökorralduse üle). Tööga seotud sotsiaalsete väärtuste alla (näiteks töötamine meeldivas kollektiivis) koondatakse sageli ka altruistlikud püüdlused (aidata teisi, panustada ühiskonna heaks).

Edaspidi käsitleme neid jaotuseid kui väärtusorientatsioone. Uuringus analüüsimise üheksat töövärtust, mis jagunevad vastavalt instrumentaalseks (töökoha kindlus, kõrgeid sissetulekud, ametialase karjääri võimalused), eneseväljenduslikuks (töö huvitavus, töö iseseisvus ja paindlik tööaeg) ja sotsiaalseks (võimalused aidata teisi, olla kasulik ühiskonnale ja töötada koos teistega) väärtusorientatsiooniks.

Alates 1960. aastatest Eestis tehtud noorte tööväärtuste uuringutest kokkuvõtte teinud Saarniit (2000) nimetab 1990. aastate alguses aset leidnud kindlasuunalisi muutusi väärtuste hierarhias väärtusteadvuse individualistlikuks pragmatiseerumiseks – ühelt poolt vähenes noorte orienteeritus ühiskondlikule altruismile, teisalt tähtsustus isiklik ainele heaolu ja karjääriga seonduv. Pragmatiseerumine kujutab endast aga materiaalsete väärtuste võidukäiku üldkultuuriliste ees. Nagu on mitmed hilisemad analüüsid näidanud (Rämmer 2008, 2017, 2019b; Rämmer, Roots 2019), oli tegemist olulise nihkega Eesti noorte väärtuseelistustes – pärast üleminekut turumajandusele tähtsustati tööväärtustest kõige kõrgemalt hea töötasu teenimise võimalusi, oluliseks peeti ka kindla töökoha olemasolu. Üha rohkem tähtsustatakse ka karjääri võimalusi (Rämmer 2019a), mida Eesti noored väärtustavad kõrgelt ka rahvusvahelises võrdluses (Kaprans *et al.* 2022). Sissetulekute kõrgemat väärtustamist võrreldes Lääne-Euroopa riikidega on selgitatud Eesti ja teiste Ida-Euroopa riikide elanike madalama elatusasemega (Rämmer 2008). Samas võib viimase pooleteise aastakümne arengute plaanis täheldada teatavat eneseväljenduslike ja altruistlike väärtuste taastulekut (Rämmer 2017).

NOORED EESTLASED VÄLISMAAL

Eriti pärast Euroopa Liidu laienemist on noorte rändevõimalused nii töötamise kui ka õppimise plaanis avardunud. Väljaränne hoogustus ka 2009. aasta järgse majanduslangusega, mille tagajärjel siirdusid paljud piiri taha paremat elu otsima. Portaali haridussilm.ee andmetel oli lühiajalise õppe eesmärgil välisriiki suunduvate üliõpilaste osakaal ajavahemikus 2015–2021 kõrgeim 2018. aastal – 3,4 protsenti; hilisem langus on suuresti põhjendatav koroonapandeemia mõjuga. Uuringu Eurostudent VI raames küsitletud üliõpilastest oli oma seniste õpingute raames välismaal lühiajaliselt õppimas käinud 7 protsenti (Haaristo *et al.* 2017). Olgugi et Haridus- ja Teadusministeerium (2020) on eesmärgiks seadnud, et vähemalt kümme protsenti Eesti üliõpilaskonnast omaks rahvusvahelist mobiilsuskogemust, pole selleni veel jõutud. (Sellele on viidanud ka Riigikontroll: RK 2019, 39). Paraku ei võimalda olemasolevad andmed anda ammendavat ülevaadet välisriikides õppivatest Eesti noortest, kuivõrd omal käel õppima asujad ei pruugi riiklikes andmebaasides väljarännanutena kajastuda. Statistiline hägusus puudutab ka välismaal töötajate hulka, kuivõrd tööjõu vaba liikumise tingimustes on Euroopa Liidu sisest mobiilsust keeruline mõõta. Ometi kinnitavad Statistikaameti andmed vaatlusaluse põlvkonna seas jätkuvalt suuremat välja- kui sisserännet. Kuivõrd ajutist noorte välismaal viibimist saab pidada üleminekuriituseks, millel on oluline roll täiskasvanuks saamise juures (Frändberg 2014), on noorte soov rahvusvahelist kogemust omandada igati mõistetav. Selles artiklis aga küsime, millist rolli omavad pikemaajalise välismaal elamise ja/või õppimise kogemusega noorte väärtused nende välismaale jäämise või tagasipöördumise otsuste juures?

SA Postimehe Fondi Noor-Eesti teadusgrandi rahastatav ja Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudis läbiviidav interdistsiplinaarne uurimisprojekt

„Noored eestlased välismaal“ (vt eva.ut.ee) käsitleb Eesti viimase laine emigratsiooni, rändavat eluviisi ja elukohavalikuid noorte täiskasvanute hulgas. Projekti raames on valminud visuaalantropoloogiline dokumentaalfilm „Põlvkond piiri taga“ (2022, režissöör Terje Toomistu). Samuti on läbi viidud üle 50 intervjuu välismaal viibivate noortega ning teostatud loovuurimus, mille 55 osalejat pildistasid ja filmisid oma igapäevast elukeskkonda välismaal.

Käesolev artikkel põhineb 2020. aasta

Rändekäitumisest sõltumatult hinnati võrdväärset töö kõige tähtsamaks aspektiks selle huvitavust.

oktoobrist kuni 2021. aasta märtsini projekti raames läbi viidud veebiküsitluse käigus kogutud andmetel. Küsitluses osalesid 20- kuni 35-aastased välismaise töö- või õpikogemusega Eestist pärit (st Eestis keskhariduse omandanud) inimesed, kes olid viimase 10 aasta jooksul õppinud vähemalt ühe (õppe)aasta mõne teise riigi kõrgkoolis/koolides, töötanud vähemalt aasta välismaal või elanud väljaspool Eestit asukohast sõltumatu töötajana (digimaadina). Osalejad leiti nii sotsiaalmeedia kaudu (peamiselt välismaal elavaid eestlasi koondavate Facebooki gruppide) kui ka kõrgkoolide ja noortega seotud organisatsioonide abil. Kokku täitis küsimustiku 2022 vastajat. Välismaal viibimise kogemusi kirjeldati 60 riigist. Ligikaudu

iga kuues kümnest uuringus osalenutest jäi välismaale ja iga neljas oli pöördunud tagasi Eestisse.

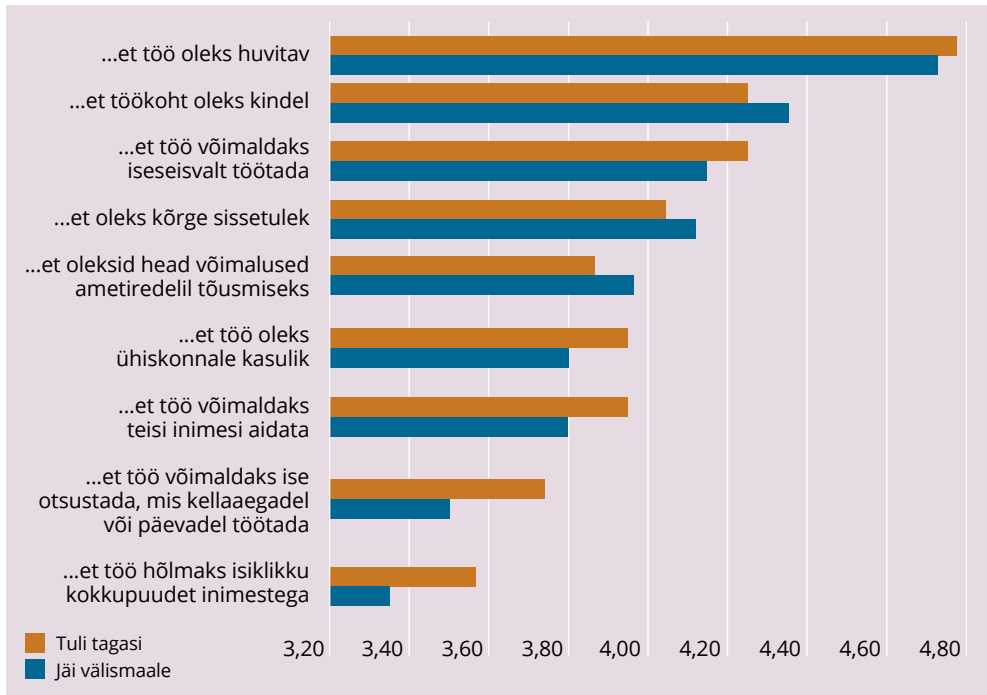
Uuringus käsitleti eri aspekte Eesti noorte välismaal elamise, õppimise või töötamise kogemuste kohta. Muuhulgas uuriti välismaale minemise põhjuseid, millest ülekaalukalt kõige olulisemaks peeti soovi näha maailma, väga olulisteks peeti ka elutingimusi ja töötasu sihtmaal. Tähelepanu pöörati ka rahulolule välismaise elu mitmesuguste aspektidega, sidemetele Eestiga välismaal viibides ning võimalikele tagasipöördumist soodustavatele asjaoludele. Samuti kaardistati kuuluvusi erinevatesse identiteedikategooriatesse ning uuriti COVID-19 mõju hetketegevusele ja tulevikuplaanidele.

Küsitluses uuriti ka erisuguste tööväärtuste olulisust vastajate eludes. Järgnevalt keskendumegi just sellele, kõrvaltades tööväärtustele antud hinnanguid mitmete rännet iseloomustavate karakteristikutega. Analüüside käigus võrreldi vastajate hinnangute keskmisi sõltumatute rühmade t-testiga ning uuriti hinnangute seoseid rändekäitumisega Spearmani korrelatsiooniseoste abil.

TULEMUSED

Vastajate väärtushinnangud fikseeriti viiepallisel järjestuskaalal 1 (ei ole üldse oluline) ... 5 (väga oluline). Uuritavad tööväärtused olid nii instrumentaalsed (töökoha kindlus, kõrged sissetulekud, ametialase karjääri võimalused), eneseväljenduslikud (töö huvitavus, töö iseseisvus ja paindlik tööaeg) kui ka sotsiaalsed (võimalused aidata teisi, olla kasulik ühiskonnale ja töötada koos teistega).

Joonisel 1 näeme, et nii Eestisse tagasi tulnud kui ka välismaale jäänud vastajad väärtustasid kõrgemalt eneseväljenduslikke ja instrumentaalseid tööväärtusi. Rändekäitumisest sõltumatult hinnati võrdväärset töö kõige tähtsamaks aspektiks selle huvitavust. Instrumentaalsetest väärtustest kõige olulisemaks loeti kindla töökoha olemasolu, seda eriti välismaale

JOONIS 1. Välismaale jäänute ja tagasi pöördunud väärtushinnangud (5palline skaala 1 – Ei ole üldse oluline ... 5 – Väga oluline). Variatiivsus vahemikus 3,2–4,8.
NB! Kõigi hinnangute rühmakeskmiste erinevus on oluline (statistilise vea võimalus mitte üle 5%)

jäänute seas. Nii iseseisva töötamise (kõrgem tagasitulijatel) kui ka hea palga teenimise (kõrgem jääjatel) võimaluste tähtsustamises ei olnud rändekäitumisest tulenevad erinevused arvestatava suurusega. Tööl avanevaid karjääri võimalusi väärtustasid kõrgemalt välismaale jäänud. Sotsiaalsed tööväärtused olid olulisemad aga Eestisse tagasipöördunud noortele, kes väärtustasid kõrgemalt nii võimalust tuua ühiskonnale kasu kui ka aidata teisi inimesi, aga välismaale jäänutest kõrgemalt väärtustati ka isiklike kokkupuuteid töökaaslastega. Samuti oli nende jaoks välismaale jäänutega võrreldes tähtsam võimalus otsustada, millistel kellaegadel ja päevadel töötada.

Väärtushinnangute edasise analüüsi käigus analüüsisime nende seoseid välismaale mineku põhjustega, rahuloluga välismaal viibimisega ja tulevikuplaanide seotusega Eestiga. Selleks moodustasime

üksikutest väärtushinnangutest eraldi instrumentaalsete, ekspressiivsete ja sotsiaalsete tööväärtuste koondindeksid. Indekstunnuste võrdlus tõi välja, et sellal kui Eestisse tagasipöörduvad väärtustasid kõrgemalt eneseväljenduslikke ja sotsiaalseid väärtusi, olid välismaale jäänute jaoks olulisemad instrumentaalsed väärtused.

Välismaale mineku põhjuste seosed tööväärtustega

Väärtushinnangud korreleerusid mitmete välismaale mineku põhjustega. Samas ei võimalda korrelatsiooniseos otseselt välja tuua mõju suunda – see võib olla kahepoolne.

Instrumentaalsete väärtuste lähem analüüs toob välja olulised positiivsed seosed rahulolematusega Eesti elu- ja töökeskkonnaga, milles annavad tooni mitmed praktilised olmeküsimused.

Sellisteks põhjusteks on näiteks konkurentsivõimeline töötasu või stipendium välisriigis, rahulolematuse Eestis aetava poliitikaga ja välisriigi elutingimused.

Lisaks nendele ilmekatele mustritele vääriavad instrumentaalsete väärtushinnangute osas esiletõstmist mõne üksiku väärtushinnangu seosed välismaale mineku põhjustega. Karjäärivõimaluste väärtustamine seostus mineku põhjuste hulgast positiivselt sihtriigi spetsialistide rahvusvahelise tuntuusega uuringus osaleja tegevusvaldkonnas ja õppimiseks või tööks vajaliku infrastruktuuri

Uuringu sihtgrupp on omandanud või omandamas head haridust, seega võib neis näha olulist ressursi Eesti edasisele arengule.

olemasoluga, samuti võimalusega näha maailma senisest erinevas keskkonnas. Töökoha kindluse tähtsustamine oli kõige tugevamini seotud vastajate isiklikku elu puudutavate asjaoludega, samas ilmnis negatiivne seos atraktiivsetes projektides osalemise võimalusega. Võib eeldada, et sellised noored ei ole kuigi riskialtid.

Ekspressiivsete väärtuste tähtsustamine seostub positiivselt mitmesuguste arenguvõimalustega. Nendeks on atraktiivsetes projektides osalemise võimalus, välisriigi spetsialistide rahvusvaheline tuntus uuringus osalenu tegevusvaldkonnas,

õppimiseks või tööks vajaliku infrastruktuuri olemasolu, üldisem huvi sihtriigi vastu ja võimalus näha maailma.

Üksikute väärtushinnangute tasandil seostus töö huvitavuse väärtustamine positiivselt varasema koostööga selle maa erialaspetsialistidega, kuid negatiivselt isiklikel asjaoludel välismaale minekuga. Iseseisvalt töötamise võimaluste väärtustamine seostus rahulolematusega Eesti poliitikaga.

Sotsiaalsete väärtuste tähtsustamine seostus positiivselt teiste inimestega suhtlemise ja ühiskondlikkusega. Sellisteks seosteks olid varasem koostöö sihtriigi erialaspetsialistidega, atraktiivsetes projektides osalemise võimalus, välisriigi spetsialistide rahvusvaheline tuntus vastaja tegevusvaldkonnas, õppimiseks või tööks vajaliku infrastruktuuri olemasolu ja võimalus näha maailma. Siin ilmnisid ka mõned negatiivsed korrelatsioonid. Töö sotsiaalseid aspekte tähtsustavad vastajad ei pea oluliseks konkurentsivõimelist töötasu või stipendiumit ja välisriigi elutingimusi. Võib eeldada, et nende jaoks on küllaltki olulise tähtsusega sotsiaalsed võrgustikud, mis võiksid ühtlasi mõjutada nende tagasipöördumist Eestisse.

Tööväärtuste seosed rahuloluga välismaal õppimise või töötamise ja tulevikuplaanidega

Instrumentaalsetest väärtustest seostus ametialase karjäärivõimaluste tähtsustamine positiivselt kõigi rahulolu aspektidega, puudutades nii erialast tegevust, sissetulekuid, sotsiaalset keskkonda kui ka olmet ja vaba aja veetmise võimalusi. Hea teenistuse väärtustamine seostus positiivselt erialase tegevuse ning rahuloluga töötasu, stipendiumi ja muude sissetulekutega. Kindla töökoha väärtustamine seostus vaid rahuloluga erinevate sissetulekutega.

Ekspressiivsetest väärtustest seostus ka töö huvitavuse väärtustamine positiivselt kõigi ülalmainitud rahulolu aspektidega, kõige tugevam seos oli rahuloluga erialase

tegevuse seisukohalt. Iseseisva töötamise väärtustamine seostus nii rahuloluga erialase tegevuse suhtes kui ka rahuloluga olme ja vaba aja veetmise võimalustega.

Sotsiaalsed väärtused seostusid rahuloluga positiivselt, seda nii erialase tegevuse seisukohalt kui ka sotsiaalse keskkonna ja olme ning vaba aja veetmise võimalustega. Tugevaim seos oli rahuloluga sotsiaalse keskkonna (inimesed, kultuur, poliitika, seadused ja regulatsioonid) osas. Samas puudusid olulised seosed rahuloluga sissetulekute osas.

Küsitluses uuriti ka tulevikuplaane Eestisse tagasipöördumise kohta. Tagasipöördumiskavatsustega vastajad tähtsustasid nii ekspressiivseid kui ka sotsiaalseid väärtusi oluliselt kõrgemalt kui need, kel puudus Eestisse tagasipöördumise plaan. Viimased aga väärtustasid instrumentaalseid väärtusi potentsiaalsest tagasipöördujatest veidi kõrgemalt.

KOKKUVÕTE

Uuringust ilmnisid mitmed olulised seosed välismaal elamise kogemusega 20- kuni 35-aastaste eestlaste tööväärtuste ja nende rändekäitumise vahel. Kui eeldada, et selles vanuses noorte väärtused olid uuringus osalemise ajaks juba valdavalt

välja kujunenud, siis saame öelda, et instrumentaalseid tööväärtusi oluliselt pidavad vastajad eelistavad jääda välismaale, sest nad on rahulolematud Eesti oludega ja näevad välismaal paremaid elutingimusi ja teenimisvõimalusi. Seevastu eneseväljenduslikke tööväärtusi olulisemaks pidajad eelistavad rohkem tagasi pöörduda. Kuivõrd meie uuringu sihtgrupp on enamasti omandanud või omandamas head haridust, võib nendes näha olulist ressursi Eesti edasisele arengule. Seejuures on nad omandanud rahvusvahelise kogemuse ja perspektiivi ning saavad tagasi pöördudes või vähemalt Eestiga tööalaseid sidemeid hoides endaga kaasa tuua uusi teadmisi, panustades seeläbi Eesti sotsiaalsesse ja majanduslikku arengusse. Nad on valdaval ka sotsiaalsed ehk motiveeritud meeskonnas töötama. Kuigi meie uuringu kvalitatiivsed andmed osutavad tagasipöördumise otsuse kompleksusele ja isiklikkusele, mida sageli pole kuidagi võimalik väljastpoolt mõjutada, näitab siinne analüüs siiski, et tagasipöördumist mõjutavad ka Eestis ellu viidavad poliitikad. Seejuures avaldab tagasipöördumisele mõju ka Eesti sotsiaalne väärtusruum, milles noorte endi väärtused suuresti kujunevadki.

KASUTATUD KIRJANDUS

- BALÁŽ, V., WILLIAMS, A M, KOLLÀR, D. (2004). Temporary versus Permanent Youth Brain Drain: Economic Implications. – *International Migration*, 42(4), 3–34. DOI: 10.1111/j.0020-7985.2004.00293.x.
- BASÁÑEZ, M. (2016). *A world of three cultures: honor, achievement and joy*. New York: Oxford University Press.
- HARIDUS- JA TEADUSMINISTEERIUM. (2020). *Eesti elukestva õppe strateegia 2020*. – https://sisu.ut.ee/sites/default/files/opikasisutis/files/eesti_elukestva_oppe_strateegia_2020.pdf
- ESTER, P., BRAUN, M., WINKEN, H. (2006). *Eroding Work Values? P. Ester, M. Braun, P. Mohler (eds.) Globalization, Value Change, Generations*. Leiden: Boston: Brill, 89–113.
- FRÄNDBERG, L. (2014). Temporary Transnational Youth Migration and its Mobility Links. – *Mobilities*, 9(1), 146–164. DOI: 10.1080/17450101.2013.769719.
- GESTHUIZEN, M., KOVAREK, D., RAPP, C. (2019). Extrinsic and Intrinsic Work Values: Findings on Equivalence in Different Cultural Contexts. – *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 682, 60–83.
- GUTH, J., GILL, B. (2008). Motivations in East–West Doctoral Mobility: Revisiting the Question of Brain Drain. – *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(5), 825–41. DOI: 10.1080/13691830802106119.
- HAARISTO, H-S., KIRSS, L., LEPPIK, C., MÄGI, E., HAUGAS, S. (2017). *Eesti üliõpilaste eluolu 2016: rahvusvahelise üliõpilaste uuringu EUROSTUDENT VI Eesti analüüs*. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis. – https://vana.hm.ee/sites/default/files/uuringud/eurostudent_vi_eesti_aruanne_2017.pdf
- KAPRÄNS, M., RÄMMER, A., KÜLM, M.L., LABANAUSKAS, L., RASNACA, L. (2022). *Youth Study Baltic Countries 2021*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung. – <https://library.fes.de/pdf-files/id/19168-20220509.pdf>

- REZSOHAZY, R. (2001). Values, Sociology of. – N. J. Smelser, P. B. Baltes, (eds.). International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Oxford: Elsevier, 16153–16158.
- [RK] (2019). Kõrgharidusreform ja tööjõuvajadused. Riigikontrolli aruanne Riigikogule. – https://www.eurosai.org/handle/404?exporturi=/export/sites/eurosai/.content/documents/audit/14422_RKTR_2489_2-1.4_2237_001-2.pdf
- RÄMMER, A. (2008). Tööväärtused Eestis Ida- ja Lääne-Euroopa maade võrdluses. – M. Ainsaar, D. Kutsar. (toim.) Eesti Euroopa võrdlustes. Tallinn: EV Sotsiaalministeerium, 83–100.
- RÄMMER, A. (2017). Sotsiaalse tunnetuse muutused Eesti siirdeühiskonna kontekstis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. – <https://dspace.ut.ee/handle/10062/58658>
- RÄMMER, A. (2019a). Väärtustes peegelduvad ühiskonna kogemused. – Sirp, 5. juuli. – <https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/vaartustes-pegelduvad-uhiskonna-kogemused/>
- RÄMMER, A. (2019b). Väärtustest ja neid kujundavatest teguritest. – Akadeemia, 365, 1347–1381. – https://www.researchgate.net/profile/Andu-Rammer/publication/337000243_Vaartustest_ja_neid_kujundavatest_teguritest/links/5de8e01e299bf10bc3406a41/Vaaertustest-ja-neid-kujundavatest-teguritest.pdf
- RÄMMER, A., ROOTS, A. (2019). Tööga seotud väärtused. – M. Ainsaar, T. Strenze (toim) Väärtused kui inimvara ja nende seos ühiskonna arenguga. Tallinn: Arenguseire keskus, 36–45. – https://www.riigikogu.ee/wpcms/wp-content/uploads/2019/02/Arenguseire-Keskus_V%C3%A4%C3%A4rtused-kui-inimvara_2019.pdf
- SAARNIIT, J. (2000). Väärtusteadvus ja selle muutused. Eesti Noorsooraport: Eesti noorsoopoliitika ülevaade. Tallinn: EV Haridusministeerium, 217–225.
- SCHWARTZ, S. H. (2007). Value Orientations: Measurement, Antecedents and Consequences Across nations. – R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, G. Eva (eds.). Measuring Attitudes Cross-Nationally. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, 169–203.
- TSIROGIANNI, S., GASKELL, G. (2011). The Role of Plurality and Context in Social Values. – Journal for the Theory of Social Behaviour, 41, 441–465. DOI: 10.1111/j.1468-5914.2011.00470.x.